

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 90-91

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

गुरुनारायण नरसिंह भट्टः

अनुसन्धाता,

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

Roll no - 23VVEED029

छात्राणां कतिपयस्वास्थ्यसमस्या ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या नैदानिकोपायाश्च

गुरुनारायण नरसिंह भट्टः

१. प्रस्तावना (Introduction)

अद्यतनयुगे शिक्षाक्षेत्रे वर्तमाना तीव्रप्रतिस्पर्धा, दैनन्दिनजीवनस्य अनियन्त्रितशैली, सामाजिक-उत्कण्ठा च छात्राणां शारीरिक-मानसिक-स्वास्थ्यस्य उपरि महन्तं प्रतिकूलप्रभावं पातयन्ति। यद्यपि आधुनिकवैद्यकशास्त्रं (Medical Science) रोगाणां लक्षणानि विज्ञाप्य तदनुसारं निदानं करोति, तथापि भारतीयज्योतिषशास्त्रं (Vedic Astrology) शरीर-मनसोः तथा ग्रह-नक्षत्राणां सूक्ष्मान्तरसम्बन्धं विवृणोति। यथोक्तमस्ति महाकविना कालिदासेनापि कुमारसम्भवमहाकाव्ये "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्"

अस्याः उक्तेः अनुसारं स्वास्थाभावे छात्रस्य विद्यार्जनं नैव सम्भवति। फलितज्योतिषशास्त्रे द्वादशभावाः, नवग्रहाः, द्वादशराशयः च मानवशरीरस्य विविधमङ्गानि तथा तस्य मानसिकस्थितिं सञ्चालयन्ति। अस्मिन् प्रबन्धे छात्राणां मुख्यानां स्वास्थ्यसमस्यानां ज्योतिषीयकारणानि, ग्रहाणां स्थितिः, तद्विषयकः विमर्शः, निवारणोपायाः च साङ्गोपाङ्गं विचार्यन्ते।

२. ज्योतिषाधारेण स्वास्थ्यस्य मूलभूतसिद्धान्ताः-

ज्योतिषशास्त्रे स्वास्थ्यस्य विचारार्थं लग्नभावः (प्रथमभावः), षष्ठभावः (रोगभावः), अष्टमभावः (आयुः-तीव्ररोगभावः), द्वादशभावः (व्यय-चिकित्साभावः) च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

(क) भावानां भूमिका-

लग्नभावः (१म भावः) शरीरस्य समग्र संरचना, रोगप्रतिरोधकशक्तिः (Immunity), मानसिकबलं च।

पंचमभावः (५म भावः) बुद्धिः, विद्या, स्मरणशक्तिः, जठराग्निः च।

षष्ठभावः (६ठः भावः) ऋणातुराणां विचारः, तत्कालिकरोगाः, शारीरिक-दुर्बलता।

अष्टमभावः (८म भावः) असाध्याः रोगाः, दीर्घकालिकपीडा, मानसी व्यथा।

(ख) प्रमुखाणां ग्रहाणां कारकत्वम्-

सूर्यः- आत्मा, पित्तप्रकृतिः, नेत्रे, अस्थीनि, आत्मविश्वासः।

चन्द्रः- मनः, द्रवपदार्थाः, कफप्रकृतिः, मानसिकशान्तिः।

बुधः- बुद्धिः, तन्त्रिकासंस्थानम् (Nervous System), त्वचा, स्मरणशक्तिः।

गुरुः (बृहस्पतिः) ज्ञानम्, मेदस (Fat), यकृत (Liver), मेधा।

राहु-केतूः- अनिर्दिष्टरोगाः, भ्रमः, अवसादः (Depression), संक्रामकरोगाः।

३. छात्राणां प्रमुखाः स्वास्थ्यसमस्याः ज्योतिषीयविमर्शश्च (Major Student Health Issues & Astrological Analysis)

छात्राणां जीवनशैलीं दृष्ट्वा तेषु प्रमुखाः कतिपयस्वास्थ्यसमस्याः दृश्यन्ते। तासां ज्योतिषीयं विश्लेषणम् अधः क्रियते।

Correspondence:

गुरुनारायण नरसिंह भट्टः

अनुसन्धाता,

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

ग्रहप्रभावाः तथा छात्राणां स्वास्थ्यम्-
 ➤ मानसिकः अवसादः-चन्द्र-राहु/शनि।
 ➤ नेत्र-शिरोवेदना-सूर्य-बुध पीडितौ।
 ➤ स्मरणशक्तेः ह्रासः-बुध-गुरु दुर्बलौ।

(१) मानसिकः अवसादः, उत्कण्ठा च-

अद्यतने परीक्षाकाले छात्राः अत्यधिकं मानसिकतनावम् अनुभवन्ति। ज्योतिषीयं कारणं मनसः कारकः चन्द्रः अस्ति। यदा चन्द्रः शनिना सह युतः भवति (विषयोगः), राहुणा ग्रस्तः भवति (ग्रहणयोगः), अथवा त्रिकभावे (६, ८, १२) तिष्ठति, तदा छात्रः अवसादेन ग्रस्तो भवति।

लग्नस्य दुर्बलता:- यदा लग्नस्य स्वामी (लग्नेशः) पापैः ग्रहैः दृष्टः भवति, तदा छात्रस्य आत्मविश्वासः क्षीयते।

(२) स्मरणशक्तेः क्षयः एकाग्रताभङ्गश्च-

अनेके छात्राः सुष्ठु पठन्ति परन्तु परीक्षाकाले सर्वं विस्मरन्ति। ज्योतिषीयं कारणं बुधः बुद्धेः कारकः, पंचमभावः च विद्यायाः भावः अस्ति। यदा पंचमभावः अथवा पंचमेशः राहु-केतु-शनिभिः पीडितः भवति, तदा बुद्धिभ्रमः जायते। बुधस्य अस्तङ्गत्वं वा नीचत्वं (मीनराशौ स्थितिः) छात्रस्य धारणाशक्तिं दुर्बलां करोति।

(३) नेत्रसमस्या शिरोवेदना च-

दीर्घकालं यावत् सङ्गणकस्य (Laptop) तथा दूरभाषस्य (Mobile) प्रयोगेण छात्राणां नेत्रेषु तनावः शिरोवेदना च जायते। ज्योतिषीयं कारणं सूर्यः नेत्रयोः शिरसः च कारकः अस्ति। द्वितीयभावः (दक्षिणनेत्रम्) द्वादशभावः (वामनेत्रम्) च नेत्रयोः प्रतिनिधित्वं कुरुते। यदा सूर्यः अथवा मंगलः द्वितीय-द्वादशभावयोः पापकर्मसु भवति, तदा नेत्रज्योतिः मन्दा भवति, तीव्रशिरोवेदना च जायते।

(४) पचनक्रियायाः विकाराः-

असमय भोजनम्, असात्विकपदार्थानां सेवेन छात्राणां पचनक्रिया दूषिता भवति। ज्योतिषीयं कारणं जठराग्नेः कारकः पंचमभावः तथा मंगल-सूर्यौ स्तः। पंचमभावे राहोः वा शनेः स्थितिः "अजीर्णम्", "एसिडिटी", जठरव्रणं (Ulcer) च जनयति। गुरुग्रहस्य पीठनेन यकृत-सम्बन्धिन्यः समस्याः भवन्ति।

(५) अनिद्रा अनिद्राजन्यश्रान्तिश्च-

रात्रौ विलम्बपर्यन्तं जागरणम् अद्यतनच्छात्राणां सामान्यः अभ्यासः अस्ति, येन अनिद्रा (Insomnia) भवति। ज्योतिषीयं कारणं द्वादशभावः शयनसुखस्य भावः अस्ति। यदा द्वादशभावे राहुः, मंगलः वा शनिः तिष्ठति, तदा मस्तिष्कं शान्तं न भवति। चन्द्रस्य पापप्रभावितत्वेन मनसि विचाराणां चक्रव्यूहः चलति, येन निद्रा न आगच्छति।

ग्रहदशा-गोचरयोः प्रभावः-

कस्यापि छात्रस्य स्वास्थ्यानुकूलता प्रतिकूलता वा केवलं जन्मपत्रिकां दृष्ट्वा न निश्चीयते, अपितु विंशोत्तरी दशायाः तथा ग्रहगोचरस्य विचारः अपि अनिवार्यः।

❖ राहु-महादशा / अन्तरदशा- अकस्मात् अज्ञातभयम्, मानसिकभ्रमः, अनिद्रा, भ्रमपूर्णरोगाः।

❖ शनि-राहु-युति (गोचरे)- आलस्यः, कार्येषु विलम्बः, तीव्रा निराशा।

❖ गुरु/बुधस्य शुभदशा-मानसिकी स्थिरता, तीक्ष्णा बुद्धिः, उत्तमं स्वास्थ्यम्।

शास्त्रीयाः तथा व्यावहारिक-निवारणोपायाः-

ज्योतिषशास्त्रं केवलं रोगाणां निदानं न करोति, अपितु तेषां परिहाराय उपायानपि उपदिशति। छात्राणां स्वास्थ्यरक्षणाय अधोलिखिताः उपायाः लाभप्रदाः भवन्ति।

(क) आध्यात्मिकः मन्त्रोपायाः-

सूर्यसम्मतः उपायः- नित्यं प्रातः काले सूर्याय अर्घ्यप्रदानम्, 'ॐ सूर्याय नमः' अथवा आदित्यहृदयस्तोत्रस्य पाठः। अनेन आत्मविश्वासः, नेत्रज्योतिः, उत्साहः च वर्धते।

मानसिकशान्तये उपायः- चन्द्रस्य प्रसन्नतायै 'ॐ नमः शिवाय' इति मन्त्रस्य जपेन मनः स्थिरं भवति, मानसिकचापश्च नश्यति।

बुद्धिवर्धनाय उपायः- गायत्रीमन्त्रस्य (१०८ वारम्) अथवा 'ॐ बुं बुधाय नमः' इति मन्त्रस्य जपः एकाग्रतां वर्धयति।

(ख) आयुर्वेदीय-ज्योतिषीय-जीवनशैली-

प्राणायामः योगश्च- अनुलोम-विलोम-प्राणायामेन राहु-चन्द्रयोः अशुभप्रभावः शाम्यति, मस्तिष्के-श्वासवायोः प्रवाहः वर्धते।

सात्विकाहारः- पञ्चमभावस्य शुद्धये सदैव सात्विकः, पुष्टिकरः आहारश्च ग्रहणीयः। राहुप्रभावितः तामसिकः आहारः सर्वथा त्याज्यः।

(ग) रत्न-रुद्राक्ष-धारणम् (विशेषपरामर्शानुसारम्)-

• बुद्धेः बलाय चतुर्मुखी रुद्राक्षः।

• चन्द्रस्य बलाय मोती अथवा द्विमुखी रुद्राक्षः (मानसिकाशान्तितः मुक्तये)।

(दृष्टव्यम्: रत्नानां धारणं केवलं योग्यज्योतिषस्य परामर्शानुसारमेव करणीयम्।)

उपसंहारः (Conclusion)

निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् छात्राणां स्वास्थ्यसमस्याः केवलं शारीरिक्यः न सन्ति, अपितु तासां गम्भीराणि ज्योतिषीयकारणानि अपि भवन्ति। ग्रहाणां प्रतिकूला स्थितिः छात्रस्य मनसि, बुद्धौ, शरीरे च विरूपं प्रभावं जनयति। यदि छात्राः समयैवेदमवगम्य ज्योतिषशास्त्रस्य मार्गदर्शानुसारं योगम्, मन्त्रजपम्, सात्विक-जीवनशैलीं च प्राप्नुवन्ति, तर्हि ते न केवलं स्वास्थ्यसमस्याभ्यः मुक्ताः भविष्यन्ति, अपितु शिक्षाक्षेत्रे अपि महतीं सफलतां प्राप्स्यन्ति। अस्मिन् वैदिक-चिन्तने एव छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासः निहितः अस्ति।

"सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।" इति